

Építész a kőfejtőben Architect in the Quarry

Tanulmányok
Dávidházi Péter
hatvanadik születésnapjára

Studies Presented to
Péter Dávidházi
On His Sixtieth Birthday

Szerkesztette / Edited by:

HÍTES Sándor
TÖRÖK Zsuzsa

rec.iti
Budapest • 2010

A kötet megjelenését az
MTA Irodalomtudományi Intézete és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A borító Adam Friedrich Oeser *Sokrates meißelt die drei Grazien*
(Szókratész kőbe faragja a három gráciát) című metszete alapján készült.
A metszet Johann Joachim Winckelmann *Gedanken über die Nachahmung der
griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* című értekezésének első,
1755-ös kiadásában jelent meg először.

© szerzők, 2010

ISBN 978-963-7341-87-8

Kiadja a *rec.iti*,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja ► <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Borítóterv:

Fórizs Gergely ötlete nyomán Csörsz Rumen István
Tördelte: Hegedüs Béla

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

„Az ember élete”

Vörösmarty gyászverse, mint vindikatív kinyilatkoztatás

Az ember élete

Mint az érett gyümölcs,
Az élet fájáról
Hull a fáradt ember,
Midőn órája szól.

S erény vagy bűn, öröm
Vagy bánat, miben élt,
Sírjánál irva lesz,
A nép ítéletén.

De mint dúlt lant után
A megtört zengemény:
Úgy vész el sok derék
Pályája közepén.

Hiába volt dicső
Ifjú, szép és erős:
A társaságban gyöngy
A pályán elszánt hős.

Hiába volt gyönyör
Hölgynek, ki látta őt,
Maga, merész öröm
A honfiak előtt

Míg más kincset sovárg:
Ő boldogságban élt,
Ha fensőbb vágyakért
Adhatta mindenét.

Önzetlen áldozat
Volt tiszta élete:
Az embereknek üdv.
Magának dics köre.

S ha lelke húrjait
Az élet megüté,
Oly kedves volt a hang,
Mint a legszebb dalé.

Hiába! Mennie
Kellett idő előtt,
Kérlelhetetlenül,
A sír lehúzta őt.

De a ki ennyit élt,
Sír el nem temeti,
Sírját a hála szent
Kezekkel öleli.

Emléke oltva van
A földbe, melyen élt,
Mélyen bocsátja le.
Megáldott gyökerét.

S midőn magasra nőtt,
A fának sudarán
Ragyognak tettei
Arany gyümölcs gyanánt.

S idő és a világ
Bevégzik a művet,
Mit véghez jutni sors
S élet nem engedett.¹

Lukácsy Sándor különítette el először – e vers előzményeit kutatva –
Vörösmarty lírájának egy almúfaját:

Szinte külön műfajként húzódnak végig egész pályafutásán a szebbnél szebb emlékkersek, melyeket Etele, Árpád, Hunyady, Dugonics Titusz, Dobó, a költők közül Zrínyi, Virág, Vitkovits, Berzsenyi, Kisfaludy Károly, Kölcsey, a színész Megyeri és Hubenayné, s a természet átalakító Vásárhelyi Pál vonzó alakjainak szentelt. A hőskultusznak talán legnagyobb költője irodalmunkban Vörösmarty. Persze koronként más és más eszmei tartalommal jelennek meg ezek a versek; a költő fokról fokra jutott el *Az ember élete* nagyszerű mondanivalójához. Legtöbbjében közös vonás az, hogy Vörösmarty nem tekinti lezártnak a halállal a kimagasló hősök életét: folytatódik az a nemzet halás emlékezetében. [...] Jellemző még e korábbi emlékkersek némelyikére az is, hogy a költő vádolja a sorsot, amiért a nagy alkotó hazafiaknak életét, túl korán, kérlelhetetlenül szakasztja ketté a halál. Mindezeknek a gondolatoknak végső összefoglalása, magasabb eszmei síkon való továbbépítése *Az ember élete*. A kezdő hangulatot itt is a halál könyörtelensége adja meg, háromszor tér vissza a keserű felkiáltás: hiába! Különös élességet kap ez a gondolat attól, hogy nem általában az élet korai végéről szól itt a költő, hanem a *hazafi* haláláról, akinek 'önzetlen áldozat volt tiszta élete', a *társadalmilag hasznos* ember pusztulásáról. De éppen ezért tudja a költő elkerülni a kétségbeesést, vagy a halál könyörtelenségén való meddő moralizálást, s tudja megnyugtatóan feloldani a vers első felének nyomasztó hangulatát. Az utókor hálájára, megtartó emlékezetére való hivatkozás ehhez nem volna elég. A vers főlemelő, optimista kicsengését azzal éri el Vörösmarty, hogy az egyén által megkezdett mű folytatására, befejezésére utal, melyben az elhunytak tettei tovább élnek. Nyilvánvaló hogy az egyén életének ez a társadalomban való folytatása, az öröklétnek ez az oly nagyon emberi formája csak azok számára adatik meg, kik 'fensőbb vágyakért' adták életüket.²

¹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények, III. (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH Dezső, (VMÖM 3.), Bp., Akadémiai, 1962, 191–192., jegyzetek: 566–568.

² LUKÁCSY Sándor, *Jegyzetek egy Vörösmarty vershez*, Csillag, 1950/4, 96–97.

Ebben a megfogalmazásban az egyéni halhatatlanság és a mű halhatatlansága mintegy egybemosódik; Lukácsy később, a vers szövegéből választott című Vörösmarty-tanulmánykötet előszavában a két fogalmat már – ráadásul a költő személyes meggyőződéseként – közelebb hozza egymáshoz:

örvények fölött barangoló kedélyének a tevékeny, szolgáló élet öntudata adott szilárdságot és csak-azért-is vigasztalást, és a 'végtelen álmu halál', mely gyakran előgomolyg verseiben, ezért nem maradt számára csüggesztő rémkép, hitte, hogy a hasznos életet nem törli el nyomtalanul a halál, s a hazafinak 'ragyognak tettei arany gyümölcs gyanánt'.³

Ugyanebben a tanulmánykötetben Martinkó András egy dualista alaptipológia (Föld – Menny) alapján tekinti át egyrészt Vörösmarty egész költői életművét, másrészt e kulcsfogalmak arányainak eltolódása alapján szerkeszti meg az életmű korszakainak kronológiáját. Az 1849 utáni pár éves haláltánc-periódus után új kezdetet állapít meg:

Ezzel a haláltánccal azonban le is záródik a 'földi menny' teljes csődjének világerzése. A romantikus költőnek legnagyobb égi adománya: a hit, remény, vagy legyen: az álom, az ábránd, aztán a világ történetével való irracionális kapcsolata Vörösmarty élete két utolsó évében – a töredékes műből kivihetően – már csiráztatni kezdte a 'földi menny' új (vagyishogy régi) zsengeit. Egy nagy reményű forradalmár politikus (gr. Batthyány Kázmér) korai halála egész sor kisebb-nagyobb versben csillantja fel ezeket a reménycsillagokat: a jónak, a munkának, az emberségnek, a maradandóságnak győzelmét a rossz, a tétlen élet, a mulandóság, a halál felett. Megtörtén és halkán bár, újra kihallatszik az ég hatalma a sors ellenében, az időre és a világ logikájára bízó 'Az nem lehet, hogy ... hiába...' Nem rövidesen következik be persze, de

³ LUKÁCSY Sándor, [c. n.] = „*Ragyognak tettei...*” (*Tanulmányok Vörösmartyról*), szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, 1975, 6.

...idő és a világ
Bevégzik a művet,
Mit véghez jutni sors
S *élet* nem engedett.

(*Az ember élete*, 1854).⁴

Úgy gondolom, hogy a vers belső gondolati dinamikájának, illetve az ezt hordozó retorikai szerkezetnek, továbbá a költői életmű egyéb darabjaival való műfajszerű és kronológiai összefüggéseket illető kérdéseknek a két idézett tudós pontos leírását adta. Hiányosnak érzem azonban a teológiai, illetve filozófiai háttér nélkül érthetetlen mozzanatot, azaz a halálnak mint elkerülhetetlen rossznak a versben kétségtelenül megtalálható pozitív ellentételezését. Mint Dávidházi Péter kimutatta, a magyar irodalomtörténet-írás általában idegenkedett teológiai- illetve patrisztikus-skolasztikus filozófiai megfontolások figyelembe vételétől, ha a pozitív célképzetként tételezett felvilágosodás korából való, vagy különösen e kor után keletkezett művek elemzéséről vagy minősítéséről van szó.⁵ Szelíden vitatkozva mutatja ki e húzódozás értelmetlenségét, s Milton és Pope illetve a két Bessenyei fivér példáján bizonyítja, hogy a művek lényegének és valóságos összefüggéseinek vizsgálata kényszerítő szükségszerűséggel követeli meg a theodicaea különböző módszereinek ismeretét és bevonását a jó és rossz, halál és élet kérdéskörében mozgó, látszólag teljesen laikusan érvelő alkotások elemzésében. Tanulmányát így fejezi be: „Hogy azóta az újabb magyar irodalomban ez a költői szerephagyomány hogyan öröklődött, milyen alakváltozatokat öltött, s mennyire jellegadó következményekkel járt (mindmáig), azt nyomon követni már egy következő tanulmány feladata lesz.”⁶

Dávidházi Péter barátom születésnapjának köszöntésére úgy gondoltam, hogy ebből a témakörből választok egy példát. Erre sarkallt az is, hogy noha – a bértollnokká züllött, Vörösmarty szerint „országáruló,

⁴ MARTINKÓ András, „Földi menny” = „Ragyognak tettei...” (*Tanulmányok Vörösmartyról*), szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, 1975, 100.

⁵ DÁVIDHÁZI Péter, „Az Úrnak útait az emberek előtt igazgatni” (*A Bessenyei fivérek és a vindicatio szerephagyománya*) = D. P., *Per passivam resistantiam (Változatok hatalom és írás témájára)*, Bp., Argumentum, 1998, 85–101.

⁶ Uo., 101.

egészen a cudarságig elkeseredett” hajdani barát azaz – Csató Pál szerint Vörösmarty „mint epikus legerősb ugyan, de úgy, hogy a genius megbántása nélkül Virgilhez, Homérhez, Dantéhoz, vagy Miltonhoz, Klopstockhoz vagy Voltaire-hez legtávolabbról sem hasonlítható”,⁷ mégis a Martinkó által az idézett tanulmányban oly ragyogóan bizonyított antropológiai meghatározást az emberekről, mint „a sár fiáról”, éppen egy döntő fontosságú és természetesen teológiailag, sőt skolasztikusan alátámasztott Milton-hellyel tudjuk kapcsolatba hozni! A Sátán ugyanis egy tirádájában így panaszkodik (IX. ének, 144–159):

Pokol erői közt enyém lesz az
érdem, hogy egy nap elveszítem azt,
mit hat nap-éjt egyvégtiben csinált
az úgynevezett Mindenható, s ki tudja,
mily rég kotolt tervén, tán épp azóta,
hogy nemtelen rabságából az angyal-
nemnek szabaddá tettem egy éjszaka
majdnem felét, s hajbókolói nyája
megcsappant. Ő, hogy bosszut álljon és
pótolja csökkent számukat – vajon
rég angyal-teremtő ereje
kihuny (egyáltalán ha ő teremtett
angyalt!), avagy hogy minket még bosszantson? –
úgy döntött, hogy földből-csinált teremtményt
plántál helyünkbe, s fölruházza régi
alacsony helyzetéből fölemelve,
égadománnyal, mit tőlünk rabolt.

⁷ Csató Pál, *Hírnök*, 1838. szept. 3. Idézi Lukácsy Sándor, *Mi tilt jobbakká válnotok? (Vörösmarty és kora)*, Bp., Balassi, 2003, 194.

Tervét be is tölté: embert csinált,
pompás világot néki, székeül
a Földet, s őt urának tette (szégyen!),
majd lángszolgákat, angyalszárnyakat
alázott őreiül, a földi dolgok
gondviselőiül.⁸

Nemigen tudom másnak, mint Milton-célzásnak tekinteni a *Salamon* (1832) e sorait:

A' lesújtott anyalként imígyen
Átkozódik a' futó király⁹

Arra pedig talán nem is kell utalnom, hogy *A vén cigány* hulló angyala, új ege és új földje kapcsolatban állhat az angol költő művével.

Hasonló módon *Az ember élete* gondolati üzenetének legfőbb képi hordozója, egyúttal a magasztalt elhunyt hős bizonyos fajta halhatatlanságának garanciája az az arany gyümölcs, amellyé hajdani jótettei váltak. Ez a gondolat, illetve kép legplasztikusabban ismét csak Miltonnál található. Mivel terminus-értékű kifejezés vizsgálatáról van szó, hadd idézzem először angolul, majd a már fentebb is idézett Jánosz István-féle fordításban (III. ének 333–338.):

The world shall burn, and from her ashes spring
New Heav'n and Earth, wherein the just shall dwell,
And after all their tribulations long
See golden days, fruitful of golden deeds,
With Joy and Love triumphing, and fair Truth.

⁸ John MILTON, *Elveszett paradicsom*, ford. JÁNOSY István, Bp., Magyar Helikon, 1969, 222–223.

⁹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények II. (1827–1839)*, s. a. r. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960, 109.

ezalatt

elhamvad a Világ, s a hamvakon
támad új Menny, új Föld, hol mind a jók
laknak, s látnak sok szenvedés után
arany napokat, arany tetteik
gyümölcsként; igazság, szeretet
s öröm győz; [...] ¹⁰

Miltonnál tehát az arany tettek gyümölcsként fognak az üdvözültek aranynapokat látni. Az apokaliptikus gondolat teológiai, illetve a korban tudományosnak tekintett természettudományos háttéréről az általam olvasott Milton-szakirodalomban azt találtam, hogy megegyezik a költő a *De doctrina Christiana* I., XXIII. fejezetében kifejtett gondolatával, mely szerint a jelenlegi tisztátalan és bemocskolt világot a végső tűzvész fogja elpusztítani. A bibliai *Jelenések Könyve* (XX., 1.) alapján megálmodott Új Ég és Új Föld pedig Milton számára azt jelentette, hogy mind az Ég, mind a Föld meg fog újulni, rajta és benne minden dolog, ami a mi szolgálatunkra van, gyönyörünkre szolgált és ezt az üdvözültek örökké fogják birtokolni az *Ézsaiás könyve* (LXV, XVII) próféciája szerint. E gondolatokkal kapcsolatba lehet hozni az *Elveszett paradicsom* két további helyét is (XI, 900–901 és XII, 547–551). A Sátán és megrontott világa elpusztul a tüzes masszától, új Föld és új Ég jön létre végtelen igazságban és szeretetben gyönyör és áldás gyümölcsként. A költészet számára a világvégi tűzvész toposzát Girolamo Vida dolgozta ki, az Isten fiához intézett himnuszában; tudományos doktrinaként is feltűnt 1696-ban William Whistonnál.¹¹

Nem találtam viszont a Milton-szakirodalomban forrást a toposz másik felének eredetére, amely szerint saját jótettei maguk fogják üdvözíteni az elhunytat. Ezt viszont Szent Ágoston egy híres prédikációjában találhatjuk meg (Sermo LXI. de tempore), amelynek a következő címet szokták adni: *In potestate nostra positum est, qualiter in die iudicii iudicemur*. Vagyis magyarul: A mi hatalmunkban áll, miképpen ítéltetünk meg majd az ítélet napján. Az egyházatya ugyanis – mint egy

¹⁰ Uo., 76.

¹¹ John MILTON, *Complete Poems and Major Prose*, Edited with Notes and Introduction by Merritt Y. HUGHES, Indianapolis-Cambridge, Hackett Published Company, Inc., 2003, 266., 453.

XVIII. századi nagy morálteológiai kézikönyv mondja – célozván arra a törvényszéki tárgyalásra, amelyet a mi bíróságainkon szoktak tartani, azt mondja, hogy semmit sem kell nekünk félni azon a napon, ha tiszta lesz a lelkiismeretünk. Így szól ugyanis: „Kéred, hogy védjenek, de senki sem vállalja el a te védelmedet. Már kétségbe is esel, mintha elvesztetted volna ügyedet, mivel senki sem véd vagy tanúskodik melletted.” Hogy azonban tárgyalásunk során mégiscsak diadalt arassunk, ugyanezen szent igen erős vigaszt ajánl nekünk, amikor így szól:

Őrizd meg belül ártatlanságodat, ahol senki sem tud ügyedben föled kerekedni. Erőt vehet rajtad a hamis tanúság, de csak az emberek szemében. Semmit sem érez azonban Isten előtt, ahol ügyedet tárgyalják. Amidőn Isten lesz a bíró, nem lesz más tanú mint a te lelkiismereted; ha nincsen rossz lelkiismereted, nincsen vádlód sem, egy hamis tanút sem kell megcáfolnod és egy igaz tanúra sincs szükséged, te csupán a jó lelkiismeretedet mutasd fel, hogy mondhassad, mivel Uram benned bíztam, Uram Istenem te meghallgatsz.¹²

Tehát míg a világot megtisztító végső apokaliptikus katasztrófa képét, amelyet Vörösmarty *A vén cigány*ban nem tűzvészként, hanem özönvízként ábrázol, már megtalálhatjuk a Milton által felhasznált illetve hangsúlyozott antik-bibliai végidő-hagyományban, addig az el nem évülő jótetteivel saját magát mintegy a megújult aranykorba beplántáló, az üdvözülést megérdemlő Igaz Ember hagyományát Milton is, és nyilván Vörösmarty is a keresztény ókorig visszamenő teológiai hagyományból merítette.

A teljes egészében Vörösmarty szóhasználatának megfelelő fogalmazást – vagyis hogy az Igaz Ember olyan mint a termő gyümölcsfa – megtalálhatjuk a régi magyar prédikációs irodalomban is. Így például Lépes Bálint 1616-ban egyrészt az 1. Zsoltár alapján ecseteli részletesen, hogy az ember olyan mint a gyümölcsfa, másrészt ezt a gondolatot apokaliptikus kapcsolatban tárgyalja az ítélet napjáról szólva:

Hanem az ítélet napján, midőn az jó kikeletnek ideje eljő, kiben az egész világ megújoll és az emberek is új életre föltámadnak; mindnyájan, mindnyájan minémők legyenek állatjok szerint megösmertetnek. Mert azok,

¹² Lásd Josephi MANSI, *Locupletissima Bibliotheca moralis practicabilis...*, II. köt., Venetiis, 1722, 937.

kik ez jelen való életben, hittel, malasztal és jó cselekedettel virágoztanak, az bírónak jobbára helyezettettek, megmondhatatlan szépségnek virágival felékesítettek, az örök életnek zöltségével környül vétettek, az elfogyhatatlan dücsőségnek gyümölcseivel meggazdagítottak.

A bibliai jelképek nyelvén a mennyország a halhatatlanság, a paradicsom újjászületéseként fogható fel, tehát adott a Kert és a Fáskert, a Gyümölcsös képe, különösen *Ézsaiás* (IV. 2.) alapján; az arany pedig magától értetődő ékessége a mennyei Jeruzsálemnek, csak ott nem a fának terem, hanem a tereket és utcákat borítja (*Jelenések Könyve XXI. 21.*).

A jelen alkalommal nem terjeszkedhetek ki teljes egészében sem a magyar irodalom régi századaiból, sem a Vörösmarty idejében is használatos teológia könyvekből vagy prédikációkból idézhető párhuzamokra, sem pedig arra a rendkívül sokszálú kapcsolati rendszerre, amely a vizsgált verset összeköti a szövevényes Vörösmarty-életmű más verseivel is, mint a korábban Lukácsy által elkülönített emlékvers-műfaj. Mindenesetre két dologra még szeretnék kitérni röviden. Az egyik a vers lant hasonlata. (9–12, illetve 29–32. sor). Az egyik leghíresebb filozófiai képről van szó, amelyet Platón használt a *Phaidón*-ban a lélek halandóságára, illetve halhatatlanságára. Szimmiasz így érvel Szókrateész ellenében:

Talán igazad is van barátom: de hát mondd, mennyiben nem kielégítő?

'Amennyiben', felelé amaz, 'hogy például a hangzatra, s a lantra meg húrjaira is ugyanezt a beszédet alkalmazhatná valaki, s azt mondhatná, hogy az összhangzat minden jól hangolt lanton láthatatlan, testtelen, szép és isteni valami, ellenben maga a lant meg a húrjai testek, vagy testies, készített, földies tárgyak, s a halandóval rokonok. Hátha már most összetöri valaki a lantot, vagy elmetszi s eltépi a húrjait, s azt állítja a te okoskodásodra támaszkodva, hogy azért mégis szükségképen megmaradt és nem veszett el amaz összhangzat?! Mert noha eltéptük a húrjait, mégis csak megvan a lant is meg húrjai is, melyek pedig halandó természetűek; nem lenne-e tehát képtelenség, hogy az összhangzat, ez az isteni, halhatatlan természetű s rokonságú valami megsemmisüljön és pedig előbb, mint a halandó rész? Ellenkezőleg, azt kellene föltételezni, hogy az az összhangzat szükségképen megvan még valahol, és hogy a fának meg a húroknak előbb el kell rothadniok, mintsem az összhangzattal valami történhetnék.

Vörösmarty az első lant hasonlatban egyértelműen Szimmiasz kételyét hangoztatja, a másodikban viszont a lélek lantszerű felajzottságát és zenéjét immár azon jöttek közé sorolja, amelyek a halhatatlanság garanciájaként ragyognak fel a vers végén.

Végül még egy adalék a „nép ítéletéhez”, mint a halott érdemeinek biztos bírálójához. Batthyány Kázmér, aki kimondatlanul is a vers hőse, a Blackwell közreműködésével írt és csak töredékesen megmaradt emlékiratában, ahol saját magáról is csak harmadik személyben ír, így emlékezik meg egy hajdani jobbágyáról:

S végre ez osztályból való az az egykori hű jobbágya bizonyos, száműzetésben élő hazafi-földesúrnak, a ki felől azt hitte, hogy valóban fölakasztották, mert hallotta, hogy 'in effigie' fölakasztatott, s a derék ember e hit benyomása alatt alázatos folyamodással járult a kormányhoz, hogy kikérje magának volt kedves földesura holttestét s tisztességesen eltemesse azt az egyszerű falusi kápolnában, melyet egyenesen e célra saját költségén épített.

Azt hiszem, hogy e Vörösmarty-vers valóban beletartozik a *vindicatio* Dávidházi Péter által kijelölt szerephagyományába.